

חויית המסע: פולין והעם הפולני בעיני תלמידי תיכון ישראלים לאור המסעות למחנות המוות

תקציר: ספרות המחקר בנושא המשלחות לפולין בישראל ובעולם התמקדה בדרך כלל בהשלכות המסע על המשתתפים בו. מעט מאוד תשומת לב הוקדשה להשפעת "העלייה לרגל" לפולין על תדמיתם של הפולנים וארצם בעיני המבקרים. במחקר הנוכחי נבדק האופן שבו נתפסים הפולנים וארצם בעיניהם של תלמידי תיכון שביקרו בפולין במסגרת מסע לאתרי זיכרון. במאמר נסקרים ההיסטוריה של פולין במלחמת העולם השנייה והמחיר ששילמה בה האומה הפולנית. למרות הרקע ההיסטורי של המדינה ואף שחוץ מן היהודים הפולנים הם ששילמו את המחיר הגבוה ביותר בעקבות הכיבוש הנאצי, תדמיתם שלילית בקרב יהודים ולא יהודים כאחד. אף שהפולנים הם קורבנות הכיבוש הנאצי, הם נתפסים לא אחת כמצויים בשורה אחת עם הגרמנים-מחוללי הפשע. הסיבה העיקרית לכך היא הדגש הרב שמושם במסעות על החורבן וההרס – על פולין ההיסטורית ועל הסיפור היהודי-פולני. בשל כך התרכזו המחקר המסוכם במאמר זה בשתי שאלות: מהי דעת התלמידים על פולין ועל הפולנים בטרם צאתם למסע; באיזו מידה מצליחים מסעות בתי הספר שבאחריות משרד החינוך לשנות את דעת התלמידים על פולין ועל הפולנים. הממצאים המנותחים במאמר מלמדים שיש הבדל גדול בין תלמידי הזרם הממלכתי בחינוך ובין תלמידי הזרם הממלכתי-דתי, הן ביחסן של שתי הקבוצות לפולין ולפולנים בטרם צאתם למסע, והן ביחסן לפולין ולפולנים בעקבות ההתנסויות במסע.

מילות מפתח: עמדות כלפי פולין, עמדות כלפי הפולנים, תלמידי הזרם הממלכתי, תלמידי הזרם הממלכתי-הדתי, מסעות לפולין.

פתח דבר

ב-15 באוגוסט 1945 הסתיימה מלחמת העולם השנייה. בין 50 ל-75 מיליון נפש קיפחו את חייהם במהלך שש שנים. העולם כולו נדרש לתהליך שיקום ארוך ולהתאוששות מאחת הטרגדיות הגדולות בהיסטוריה האנושית. היו אלה שנים שהוקדשו להתאוששות ולבנייה מחדש של כל שנהרס. השואה, כחלק מאירועי המלחמה, לא זכתה תחילה בתשומת הלב הקולקטיבית הראויה, לא בעולם בכלל וגם לא בישראל, שעם אזרחיה נמנה שיעור גבוה מאוד של ניצולי השואה (Resnik, 2003). בשנים ההן הונהגה בישראל "שלילת גולה ממלכתית" (דון-יחיא וליבמן,

1984; גרוסמן, 2005), וישראל נמנעה משימור זיכרון השואה בשל הקשר שנוצר בין הגלות לשואה (שטאובר, 2000). ישראל הצעירה ביקשה לבנות חיים במדינה החדשה (יבלונקה, 1998). החוויה של הקמת המדינה הייתה עמוקה, וישראל אימצה לעצמה את אתוס התקומה כשיח מכונן. ניצולי השואה שזה עתה הגיעו לישראל השתתפו במלחמה על הארץ והיו אף הם אמורים להטמיע את האתוס הזה. החוויה שהעניקה המדינה החדשה תאמה את האופטימיות הגדולה ואת אוריינטציית העתיד שאפיינו את החברה הישראלית בדור הראשון לעצמאות המדינית (דון-יחיא, 2000; שפירא, 2003).

תקופה לא קצרה חלפה בטרם החלה ישראל נוכרת בפציעה ובטרם התפנתה להתמודד עם זיכרונותיה המורחקים. משפט אייכמן ובייחוד טראומת מלחמת יום הכיפורים שפקדה את תושבי ישראל תריסר שנים לאחריה, היו אירועים מכוננים שהובילו ליצירת שיח שואה הרואה חשיבות בהנחלת הזיכרון מתוך קשירת העבר אל ההווה ואל העתיד (גרץ, 1995; Liebman & Zerubavel, 2002; Don-Yehiya, 1983). להתעוררות שיח השואה תרמה גם עלייתם ארצה של רבים מניצולי השואה באירופה (דר, 2004; כהן, 2007). באוכלוסייה היהודית בישראל חיו בשנות השישים של המאה העשרים רבים שחוו את השואה על בשרם, ואין מי שחווה את השואה על בשרו כמי ששמע עליה ממקור שני. זאת ועוד, בחלוף השנים החלו באופן טבעי להיעלם מן העולם הזיכרונות החיים, ועם מותם של ניצולי השואה החלה מתפתחת ההכרה שהשואה היהודית היא זיכרון שייעלם אם לא ייעשו מאמצים ממסדיים לשמר אותו (קנוך, 2008; גבע, 2010). ההבנה שזיכרון קיבוצי ניתן לשימור אך ורק בדרך אקטיבית, הובילה לגיבוש תוכניות לימודים פורמליות ובלתי פורמליות להוראת השואה. כבר בשנת 1963 עיבד משרד החינוך והתרבות תוכנית לימודים פורמלית בנושא "השואה והגבורה" לבתי הספר היסודיים והעל-יסודיים (זבילביץ, 1963).

שנות השבעים והשמונים סימלו את התפתחותה של הדיסציפלינה החדשה – הוראת שואה פורמלית ובלתי פורמלית כאחד. תכני השואה נכנסו לספרי הלימוד. לימודי ההיסטוריה, הספרות, האזרחות והתנ"ך כללו כולם התייחסות כזו או אחרת לפרק זה בהיסטוריה היהודית. בד בבד התפתחו גם מכונים להוראת השואה, שהציעו מגוון תוכניות לימוד.

בשנת 1988 הוחלט בישראל כי יש מקום להרחיב את תוכניות הלימוד הבלתי פורמליות ולכלול בהן רכיב של למידה חווייתית שתתרחש על אדמת פולין – מסע אל אתרי הזיכרון עצמם (חזור משרד החינוך, 1988). מאז ועד היום יוצאים מדי שנה בשנה בני נוער ישראלים לסיור במסגרת בית הספר למחוזותיה של פולין. אל המסע לאדמת פולין יוצאים תלמידי כיתות י"א-י"ב של בית הספר התיכון, וממנות אותו משפחות התלמידים הנוסעים. הוא משובץ בתוכנית הלימודים, אך הוא אינו בגדר חובה. משתתפים בו בין 25% ל-33% מכלל התלמידים. המסע נועד לשם למידה מקרוב של ההיסטוריה, והוא נתפס כניסיון להוראת השואה

באמצעות מתודת הלמידה החווייתית. מתודה זו עושה שימוש בחוויית הלמידה הישירה והבלתי אמצעית שמטרתה לסייע ללומד ברכישת מיומנויות וערכים. הלמידה החווייתית פונה אל החושים, אל האמוציות ואל הקוגניציה של הלומד, וכך מגייסת את כל הווייתו (לב, 1998). באמצעות הלמידה החווייתית התלמידים זוכים למבט מקרוב על ההיסטוריה של העם היהודי, על עושרה של תרבות שנחרבה ועל חייטיות האויב הנאצי. שמונה ימים שלמים נוסעים בני הנוער ברחבי פולין. שמונה ימים של סיורים אינטנסיביים בעברה שבהם נפגשים הצעירים עם פולין ההיסטורית, עם מחנות המוות, עם בורות מוות, עם בתי קברות, עם בתי כנסת ריקים, עם שרידים של עיירות יהודיות, עם גטו ורשה ועם כמה אתרי תיירות.

התכנים הספציפיים שנוצקים לתוך שמונת ימי המסע הם תוצר של השילוב בין הנחיות משרד החינוך ובין המודל המתודי שמבנה בית הספר. בשנים הראשונות למסעות הושם הדגש של משרד החינוך על ערכים יהודיים ייחודיים, ובתחילת שנות התשעים נעשה ניסיון להתייחס גם לערכים הומניסטיים-אוניברסליים (ראו חוזרי מנכ"ל 1988; 1991; 1994; 2005). השינוי התרחש משום שמשרד החינוך ראה שהחוזרים מן המסעות שבים ארצה כשהם נושאים עמם חוויה רגשית עזה, העשויה לשמש מסגרת לימודית-חינוכית יחידה במינה (אורון, 2003).

במהלך השנים התברר שהמפגש עם חוויית המוות מאשש את מקומה של ישראל כמרכז עולם החיים ומחזק את הקשר בין היהודי הבודד למדינתו (שם). עוד נמצא שהמרכיב האתנוצנטרי-לאומי "בלע" את עיקר תשומת הלב של הממונים על המסעות הבית ספריים. לפיכך נעשה ניסיון להבנות את המשמעויות האוניברסליות בתוכנית הלמידה החווייתית. במרוצת השנים התפרסמו עוד חוזרי מנכ"ל שהוסיפו על קודמיהם בניסיון לשפר את התוכנית ולנתב את החוויה האמוציונלית החזקה גם להפקת לקחים אוניברסליים. בשנת 2009 המליץ משרד החינוך כי משלחות הנוער ישלבו בתוכנית המסע גם מפגשים עם בני נוער פולנים במסגרות חברתיות-תרבותיות שונות ויציאה למופע תרבותי (חוזר מנכ"ל, 2009).

למרות השינוי בהדגשים במסע, שבאו לידי ביטוי בהנחיות של חוזרי המנכ"ל, הוסיפו רוב המחקרים להתמקד בהשפעת המסע על הזהות היהודית-ישראלית ועל ערכים ציוניים ולאומיים (ראו למשל: לב, 1998; גרוס, 2000; רומי ולב, 2003; 2003; דוידוביץ וקנדל, 2006; סואן ודוידוביץ, 2011; Lazar et al., 2004). הנושא של עמדות האדם כלפי האחר זכה רק במקום מועט (למשל: שכטר, 2002). יתר על כן, **עמדות בני הנוער היוצאים למסע ויחסם כלפי הפולנים בתום המסע נזנחו כמעט כליל בהדרכה שבמהלך המסע ולפניו.**

מטרת המחקר הנוכחי היא לבחון אם המסעות תורמים לשינוי עמדות התלמידים כלפי הפולנים ובאיזו מידה. איך נתפס העם הפולני בעקבות הביקור המשותף של בני הנוער? היציאה למחקר הזה נעוצה, בין השאר, בדבריו היוצאים מהלב של ההיסטוריון תום שגב

על הצטרפותו לאחד המסעות לפולין בראשית שנות התשעים, זמן קצר לאחר שהוחל בפרויקט:

קודם לנסיעה הלכתי לבקר את יעקב ברמור [דיפלומט ישראלי בוורשה לשעבר], שכבר היה אז גימלאי. שנאת היהודים טבעית היא בפולין כתכלת השמים, אמר לי הדיפלומט לשעבר, ומשהו מעין זה אמר גם לתלמידים [...] שלמי ברמור [בנו של הדיפלומט ואיש "יד ושם"] ידע כל מה שיש לדעת על האנטישמיות הפולנית. הוא ניסה להסביר לתלמידים את הגורמים אשר הולידו אותה. הוא הלך בדרך הקשה וחילק לתלמידים העתק ממאמר ששבתאי טבת, הביוגרף של דוד בן גוריון, פרסם זמן מה קודם לכן בהארץ, בשוכו מביקור בפולין. טבת תקף את הפולנים על שהם מעלימים מהמבקרים באושוויץ את העובדה שרוב הנרצחים שם היו יהודים. "העם הפולני", כתב טבת, "הוא בסופו של דבר המנצח, והוא שלקח שלל את הרכוש היהודי וירש גם את ענותו ואת שואתו; והוא גם הופכם למטבע עובר לסוחר". התלמידים קראו את המאמר הזה בהסכמה; רבים מהם זיהו את השואה עם פולין. בכל מקום חיפשו – ופה ושם מצאו – צלבי קרס על הקירות; חלק מהם, התרשמתי, הביאו איתם צורך פנימי למצוא אותם. ברמור השתדל להסביר לתלמידים שלא הפולנים אשמים בהשמדת היהודים וכי מנקודת ראותם – לא ניצחו במלחמה כי אם הובסו: במקום הכיבוש הגרמני בא הכיבוש הסובייטי. אין להתעלם משנאת היהודים בפולין, אמר ברמור לתלמידים, אך הדגיש שהפולנים רואים בהשמדת היהודים חלק מאסונם הלאומי כפולנים. התלמידים התווכחו איתו. מפי אחד מהם רשמתי את המשפט הבלתי נשכח הזה: "מישהו הרי צריך להיות אשם בשואה; אנחנו מוכרחים לשנוא מישהו, ועם הגרמנים, הלא, התפייסנו כבר" (שגב, 1992, 455).

פולין: רקע היסטורי

ההיסטוריה של פולין היא היסטוריה של מאבק מתמיד על עצמאות. בשנים 1772-1795 חולקה פולין שלוש פעמים בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה ואיבדה את עצמאותה. עם סיום מלחמת העולם הראשונה בשנת 1918, ובעקבות חתימת חוזה ורסאי,¹ השיבה לעצמה פולין את עצמאותה, אך לא לזמן רב. מיקומה הגאוגרפי – הימצאותה בין שתי מעצמות – גרמניה-פרוסיה ממערב ומצפון, ורוסיה ממזרח, הפך אותה למושא הציד של מדינות אלו שהמתינו להזדמנות הראשונה לשוב ולנגוס בה (שטנגל, 1985). עם סיום מלחמת העולם הראשונה קמה פולין המחודשת לאחר שנמחקה מן המפה בין השנים 1794 ל-1918. הפולנים ראו במדינתם מדינת לאום אף ששליש מתושביה לא היו פולנים (צור, 1995).

1. הסכם השלום שנחתם בין גרמניה למדינות ההסכמה במסגרת ועידת השלום בפריז לאחר מלחמת העולם הראשונה, ב-28 ביוני 1919.

בשנת 1939 שוב עמדה פולין, בפעם הרביעית בהיסטוריה שלה, בפני כיבוש. ב-1 בספטמבר הפרה גרמניה את ההתחייבות שנתנה בוועידת מינכן, ופלשה לפולין. במשך שבועיים לחמו הפולנים בצבא הגרמני עד אשר חדל הצבא הפולני להתקיים כגוף צבאי מאורגן (שם). עם זאת, המשיכו הפולנים עצמם להילחם כיחידים בצורה לא מאורגנת, וכיחוד המשיכו לעמוד בפרץ תושבי העיר ורשה, גם לאחר שפולין חדלה להתקיים. כך תיאר את פניה של ורשה באותם ימים ראש העיר דאז:

מאות בתים הפכו לעיי מפולת, כנסיות וארמונות עתיקים עולים באש. אוצרות אמנות, שאין להם מחיר, מושמדים. פי מאה חמורות אבודותינו בנפש. נשים וילדים נספים... בתי החולים מלאו פצועים. איננו מספיקים לקבור את מתינו. בתי הקברות נמצאים עתה בכל מקום: בגנים ובחצרות הבתים... אין לנו ארונות מתים. אנו קוברים את אלה שנפלו ואת אלה שמתו היישר בתוך האדמה. ובכל זאת אנחנו מתגוננים. הבירה הבודדה של פולין – וארשה – הודפת בגבורה את כל התקפות האויב, ביבשה ובאוויר (סטאז'נסקי בתוך: בן-אריה, 1987, 209).

פולין הייתה הקורבן הראשון של לחימת הבזק הגרמנית.² 100,000 אלף חיילים פולנים איבדו את חייהם בחודש הראשון לפרוץ המלחמה (לעומת 10,000 חיילים גרמנים). פולין שוב חולקה – הפעם בין גרמניה וברית המועצות.³ בחלק של פולין שלא סופח לאף אחת מן המדינות (מחוזות קרקוב, ורשה, רדום ולובלין) הוקם ממשל כללי (Generalgouvernement). בשנת 1941 הפרו הגרמנים את הסכם ריבנטרופ-מולוטוב ופלשו לברית המועצות. בעקבות הפלישה נוסף מחוז גליציה לממשל הכללי. אחרי הכיבוש הנאצי שני הצדדים, הגרמני והפולני, לא היו נכונים לשיתוף פעולה ביניהם (ובכך הייתה פולין יחידה בין המדינות שכבשו הגרמנים). למנצחים לא היה עניין ביחסים מעין אלה מכיוון שהם רצו להפוך את פולין לשטח מחייה גרמני, ואילו הפולנים עצמם שנאו את האויב הנאצי ששם לעצמו מטרה להחריבם.

האוכלוסייה הפולנית המקומית סבלה מן הכיבוש הגרמני בכמה דרכים: רבים גורשו מאזורים שיועדו להתיישבות גרמנית והוכרחו להתיישב באזורי הממשל הכללי; מאות אלפים גורשו לגרמניה לעבודות כפייה בתעשיית הנשק ובחקלאות, ורבים מהם נספו שם בתנאי ההיגיינה

2. בגרמנית "בְּלִיצְקְרִיג" – אם תורת הלחימה ההתקפית המודרנית. עקרונותיה מבוססים על תנועה והתקדמות מהירה. ניצול יתרונות הניידות וכוח האש הגדולים של כלי רכב ממונעים, טנקים ומטוסים נועד לשבור את קווי ההגנה של היריב, להשתלט על נקודות מפתח, ועל ידי כך להביא להכרעה מהירה של הקרב.

3. החלוקה נעשתה בהתאם להסכם ריבנטרופ-מולוטוב – הסכם שנחתם בין שר החוץ של גרמניה יואכים פון ריבנטרופ, לשר החוץ של ברית המועצות ויאצ'סלב מולוטוב, ערב מלחמת העולם השנייה, ב-23 באוגוסט 1939. בהסכם נקבע כי המדינות לא יתקיפו זו את זו לפחות עשר שנים. בחלקו הסודי של ההסכם נקבעה חלוקתה של פולין בין שתי המדינות.

והתזונה הירודים; מחסור כללי באוכל, בדלק להסקה ובתרופות שרר בפולין, ובגללו גדל מאוד שיעור התמותה בקרב האוכלוסייה; אלפים נספו בפעולות תגמול אכזריות שיזמו הגרמנים מסיבות שונות (יד ושם, 2012).

רוב הקורבנות הפולנים שאינם יהודים מתו ברעב, בגלל בריאות לקויה, בעבודות כפייה או בהוצאות להורג אינדיבידואליות במקום הימצאם. עם זאת, פולנים רבים נספו ב"מחנות עבודה" (Gemeinschaftslager), ומאות אלפים נספו במחנות הריכוז וההשמדה. האסירים הלא גרמנים הראשונים באושוויץ, למשל, היו פולנים, והם היו רוב האסירים בו עד 1942, כאשר החלה ההשמדה השיטתית של היהודים במחנה זה. הראשונים שהומתו בגז באושוויץ היו 300 פולנים ו-700 שבוויי מלחמה רוסים (יד ושם, 2012).

הגרמנים ראו בפולנים, בעיקר בחברי הכנסייה הקתולית-רומית, תת-אדם ("אונטרמנשן"), קבוצה שתפקידה לשרת את הגזע הארי – עבדים נחותים שמעמדם אך מעט גבוה יותר משל היהודים. הרעיון הכללי של הכיבוש הנאצי היה להשתמש בשטחה של פולין כ"מרחב מחייה" למען הגרמנים, ולהפוך את התושבים הפולנים שמוצאם בעמים הסלבים למשרתים ועבדים של הגרמנים. הכחדת האומה הפולנית הייתה הכרחית להגשמת הרעיון הזה.

מדיניות הכיבוש הגרמנית כללה צעדים מגוונים של דיכוי וטרור כנגד הפולנים. הגרמנים יצרו פילוג באוכלוסייה על ידי הפרדה וחלוקה של האוכלוסייה לקבוצות אתניות בעלות דירוג גזעי שונה. העילית האינטלקטואלית והכלכלית של המדינה הושמדה כדי למנוע אפשרות של התנגדות מאורגנת וכדי שהגרמנים יתמודדו רק מול אוכלוסייה של איכרים פשוטים ללא שכבת הנהגה (Holocaust Memorial Museum, 1998).

בשנים 1939-1940 נקטו הגרמנים אמצעים דרקוניים נגד הפולנים: אזרחים שנחשדו בהתנגדות לכיבוש הנאצי או כאלה שהמעמד החברתי שלהם העלה חשד שהם מסוגלים להתנגד, הושמדו על ידי האיינזצגרופן; עשרות אלפי בעלי אדמות עשירים, יזמים, רופאים, מורים ופקידים ממשלתיים נרצחו או נשלחו למחנות ריכוז; כחלק מהרס התרבות הפולנית סגרו הגרמנים או הרסו אוניברסיטאות, בתי ספר, מוזיאונים, ספריות ומעבדות; כדי למנוע יצירת עילית משכילה חדשה נאסר על הפולנים ללמוד מעבר להשכלה יסודית; הגרמנים ביקשו ליצור אוכלוסייה אנאלפביתית, צייתנית, שאינה מסוגלת להתנגד (Steinlauf, 1997).

בשטחים שסופחו לרייך השלישי המטרה הייתה לבצע גרמניזציה של המרחב הגאוגרפי: גם בתי ספר יסודיים דוברי פולנית נסגרו; שמות הרחובות שוננו; תעשיות פולניות הולאמו ונאסרה כניסת פולנים למקומות ציבוריים; יותר מ-325,000 פולנים גורשו מן השטחים המסופחים אל שטחי הממשל הכללי וכל רכושם נלקח מהם; כ-50,000 ילדים פולנים שתאמו את אמות המידה של "ארים" נלקחו מהוריהם והועברו בכפייה לאימוץ לגרמנים חשוכי ילדים; כחלק מדיכוי האוכלוסייה הפולנית היו השלטונות הנאצים מבצעים הוצאות להורג המוניות מדי יום

ביומו; עשרות כפרים נהרסו לחלוטין; בסך הכול נשלחו 1.5 מיליון פולנים לעבודות כפייה לטובת הרייך השלישי; הם נדרשו לעבוד תלאי סגול על בגדיהם עם האות P; נאסר עליהם להשתמש בתחבורה ציבורית והוטלו עליהם כללי עוצר נוקשים; נאסר עליהם להימצא באינטראקציה חברתית עם גרמנים מחוץ לעבודה; יחסים מיניים בין גרמנים לפולנים היו בגדר פגיעה בטוהר הגזע ודינם היה מוות (Holocaust Memorial Museum, 1998).

סך הכול נספו שלושה מיליוני פולנים (שאינם יהודים) בעקבות צעדי השלטון הגרמני בפולין – 10% מן האוכלוסייה הפולנית הלא יהודית. כאשר מוסיפים למספר זה את שלושת מיליוני היהודים הפולנים שנרצחו, מגיעים לתוצאה שאחד מכל חמישה פולנים איבד את חייו בגלל הכיבוש הגרמני (יד ושם, 2012).

לנוכח סבלה של האומה הפולנית וגורלם של יהודים ולא יהודים על אדמת פולין בעקבות הכיבוש הנאצי, אפשר היה לשער שהיום יצליחו העמים להזדהות זה עם זה ולהתחבר בזכות עבר כואב משותף. זאת ועוד, לנוכח שיעור הישראלים הגבוה הפוקד את פולין אך טבעי שפולנים וישראלים יגבשו עמדות חיוביות הדדיות. למרות זאת נראה שבשל "זיכרון כפול" (Wróbel, 1997) הדברים נוטים להיות מורכבים יותר.

יחסי ישראלים-פולנים

יש הטוענים שיחסי ישראלים-פולנים בהווה הם מעגל קסמים (Wróbel, 1997). רוב הפולנים מאמינים שמאז ומעולם הם היו האומה הסובלנית ביותר כלפי היהודים והאנטישמיות לא הייתה אלא בשולי החברה. לטענתם, פולין הייתה מקלט ליהודי אירופה במשך מאות שנים שבהן גורשו כמעט מכל ארץ אחרת (Lehrer, 2010). רוב היהודים, לעומת זאת, טוענים שאנטישמיות היא לחם חוקם של הפולנים⁴ וכי אלה צפו באדישות בהיעלמותה של הקהילה היהודית בזמן המלחמה (Zimmerman, 2003). וראו גם אלקסיון, 1999; בלטמן, 2001).

אי הסכמה על הזיכרון ההיסטורי שוררת גם בקרב חוקרים. יש הטוענים כי סיפר השואה הפולני הוא סיפר של הכחשה, בייחוד לנוכח אי הסימטריה בין גורל הפולנים היהודים, ש-90% מהם הושמדו, לעומת גורל הפולנים הלא יהודים, ש-10% מהם הושמדו (Michnic-Coren, 1999). מנגד, יש הגורסים כי בשל אופיו הייחודי של הכיבוש הנאצי התפוררו המבנים והערכים אשר היו הדבק של החברה הפולנית. התפוררות החברה הפולנית והיותם של הפולנים לא רק עדים לזוועת הנאצים אלא גם קורבנות שלה (Steinlauf, 1997) הובילו למצב שבו אדם לאדם זאב. על פי גישה זו, בשל הרס החברה הפולנית והחשיפה היומיומית לאלימות בלתי

4. זכורים, למשל, דבריו של ראש הממשלה לשעבר יצחק שמיר ש"הפולנים יונקים את האנטישמיות עם חלב אמם".

מוסברת נעלמו המוסר והערכים וההישרדות הפכה למטרה המרכזית. אחרים טוענים כי בנסיבות אלו עשו הפולנים כמיטב יכולתם להגן על היהודים (Zimmerman, 2003). בספרו של צימרמן "זיכרונות מתחרים" (שם) הוא טען שאפשר לחלק את הגישות בנוגע לסוגיית יחסי יהודים-פולנים בשואה לשני מחנות: מחנה המתנצלים (apologetics) ומחנה המגנים (condemnation). המחנה המתנצל מתאר בעיקר את העזרה שהגישו הפולנים ליהודים, ורואה בפסיביות שלהם תוצאה של הדיכוי הנאצי שהופעל על אדמת פולין. כך למשל תיאר זאת צימרמן (2003):

רצח היהודים בפולין זעזע עמוקות את הציבור הפולני, אשר הוקיע זאת כמונחים חד-משמעיים. גם המחחרות וגם האינדיבידואלים בחברה הפולנית הביעו את תחושתם. רק מעט אנשים הסכימו לשתף פעולה, אלה הם האנשים המושחתים של העולם התחתון (Zimmerman, 2003).

למרות כל האמור לעיל, שני העמים מצויים בקשרים זה עם זה. מספר הישראלים הפוקדים את פולין גדל משנה לשנה וכך גם מספר הפולנים המבקרים בישראל. אנשי עסקים ישראלים משקיעים בתעשיות פרטיות בפולין ופולנים עושים עסקים עם ישראלים. אנשי מדע ישראלים ופולנים מבקרים זה את זה ומשתפים פעולה יותר מתמיד (Wróbel, 1997). ולא זו בלבד אלא שהתרבות היהודית בפולין זוכה לתחייה מחודשת: "מי היה מאמין שדווקא בפולין, ערש האנטישמיות, התאהבו ביהדות. הצעירים של קרקוב, ורשה, לובלין וגדנסק לומדים יידיש, רוקדים הורה, אוכלים כבד קצוץ ושומעים מוסיקה חסידית" (הורביץ, 2011).

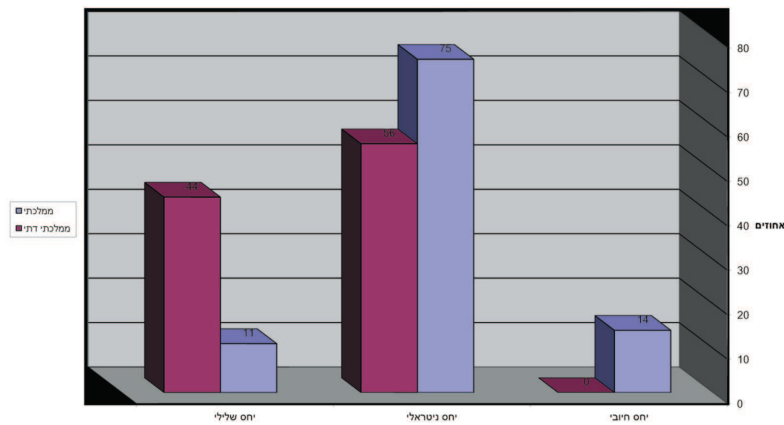
למרות הקשרים המתקיימים בין פולנים לישראלים, הפולנים מרגישים שבעיני היהודים הם עדיין בבחינת "משתפי פעולה": "אני יודע מה הישראלים חושבים עלינו. הם מקשרים אותנו רק עם מחנות השמדה. [בעיניהם] אנחנו אנטישמים, רוצחים ומשתפי פעולה" (שם). לדברי הפולנים, הישראלים רואים אותם רק בהקשר של מחנות המוות: "כואב לי שאתם כותבים על פולין רק בהקשר של מחנות המוות. צריך לזכור שאלה היו הגרמנים. כואב לי שגם באמריקה וגם אצלכם חושבים שאנחנו ה'אנטישמים' וה'טיפשים', אבל זה לא נכון. חשוב שתכירו את ההיסטוריה גם מהצד שלנו. חשוב לי. חשוב לפולין וחשוב גם לכם" (שם).⁵

רוב היהודים נוסעים לפולין בשל הקשר ההיסטורי. לעומת גרמניה, שישראלים רבים נוסעים אליה כחלק מטיול תיירות, נסיעות של ישראלים לפולין כמעט תמיד מקושרות להיבט התרבות שנמחקה. משלחות שמגיעות לפולין נפגשות בעיקר עם פולין ההיסטורית ועם זיכרונות השואה. על רקע זה נשאלות השאלות הבאות: האם אכן צודקים הפולנים בטענתם כי הישראלים רואים

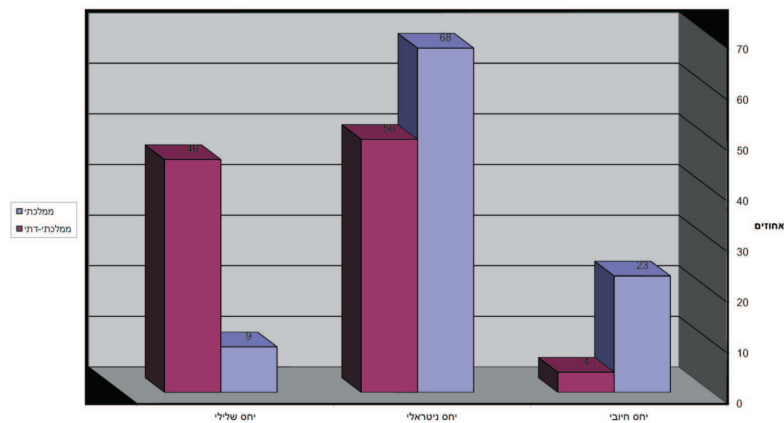
5. אמירות דומות אפשר למצוא גם בתוך: פלדמן, ג' (1995). עלייה לרגל לאתרי השמדה בפולין. **בשביל הזיכרון**, 7, 8-11.

בהם משתפי פעולה? האם יש במפגש הבלתי אמצעי כדי לבסס עמדות חיוביות על הפולנים? האם ההכנה למשלחות מקנה לצעירים את הרקע ההיסטורי מן הצד הפולני? מדוע גרמניה נתפסת בעיני הישראלים כיעד תיירותי ואילו פולין מוסיפה להיות סמל המוות? כדי להשיב על שאלות אלו נבדקו עמדותיהם של 1,108 תלמידי תיכון שהשתתפו במסעות לפולין. הממצאים המוצגים למטה הם חלק משאלון עמדות רחב יותר על המרכיבים של המסע (ראו ראמ"ה, 2009). הממצאים המובאים במאמר זה נדרשים לאותו חלק בשאלון שבדק את עמדות הנסקרים כלפי הפולנים, ארצם ותרבותם בעקבות המסע. כל פריט נוסח כהיגד שהמשתתפים נתבקשו לכתוב מה מידת הסכמתם עמו בסולם של 1 (כלל לא) עד 5 (במידה רבה מאוד). שיעור המסכימים עם ההיגדים ברמות של 4 ו-5 (מסכים במידה רבה ומסכים במידה רבה מאוד) סוכם יחדיו, והוא מוצג באחוזים.

גרף 1: יחס תלמידי 2 זרמי החינוך לפולין לפני המסע (ב-%)

גרף 2: יחס תלמידי 2 זרמי החינוך לפולין לאחר המסע (ב-%)

יחסם של התלמידים לפולין ולפולנים

המדגם

המחקר מתבסס על 12 חקרי מקרה מבתי ספר בארץ, שכללו 1,108 תלמידים מבתי ספר ממלכתיים וממלכתיים-דתיים מאזורים שונים בארץ שהשתתפו במסעות ונבחרו כדי לייצג חתך חברתי-כלכלי שונה. 12 חקרי המקרה כללו 24 בתי ספר במערכת החינוך הרגילה ו-6 בתי ספר במסגרות החינוך המיוחד.

לוח 1: חקרי המקרה – תיאור מדגם המשלחות העצמאיות, מארס 2009

מספר תלמידים	מדד טיפוח	זרם החינוך	מחוז	מודל בית ספר	המשלחת
82	3.81	ממלכתי	חיפה	חינוך התיישבותי. תוכנית "מפגשים"	1
160	1.62	ממלכתי	מרכז	חינוך יישובי. מיצב חברתי-כלכלי גבוה. תוכנית "מפגשים"	2
150	2.18	ממלכתי	תל אביב	משלחת גדולה והטרוגנית	3
32	5.56	ממלכתי	ירושלים	תיכון מקיף. תוכנית "מפגשים"	4
84	5.20	ממלכתי	תל אביב	תיכון עירוני. תוכנית "מפגשים"	5
33	5.28	ממלכתי	מרכז	תיכון אורט	6
80	3.60	ממלכתי-דתי	מרכז	אולפנת בנות	7
52	4.46	ממלכתי-דתי	תל אביב	תיכון עירוני בנות	8
		ממלכתי-דתי	מרכז	ישיבה בנים	9
112	9.02	ממלכתי-דתי	שילוב מרכז ופריפריה	בנים ובנות, מרכז ופריפריה	10
133	4.98	ממלכתי	דרום	תיכון עירוני. מיצב חברתי-כלכלי בינוני-נמוך. תוכנית "מפגשים"	11
58	9.00	ממלכתי, ממלכתי-דתי ומיוחד	צפון	תיכון מעורב. דתיים וחילונים ותלמידים עם מוגבלויות. "מצעד החיים"	12

הממצאים

כאמור, כ-1,100 תלמידי תיכון נשאלו על עמדותיהם כלפי מפגשים עם נוער פולני, על יחסם לפולנים בעבר ובהווה ועל דברים שהמסע מאפשר בזיקה לפולין. בסופו של דבר נבדקו בשאלון התחומים הבאים:

- יחסם של הפולנים ליהודים בעבר
- יחסם של הפולנים ליהודים בהווה
- יחסם של הנסקרים לפולנים כיום
- מה מאפשר המסע ככל שמדובר בהכרת פולין
- מה חשיבות המפגש עם הפולנים

תלמידים

הממצא הבולט ביותר בסקר שנערך בקרב התלמידים הוא שיחסם לפולנים שלילי פחות מכפי שאפשר לשער על פי הדימוי הסטראוטיפי: רק 29% מחזיקים בדעה נחרצת שרוב הפולנים פעלו בזמן השואה כנגד היהודים ושיתפו פעולה עם הנאצים. רק 23% מחזיקים בדעה שרוב הפולנים היום הם אנטישמים. מנגד, רק 19% מן הנסקרים מצהירים שיחסם לפולנים הוא חיובי במידה רבה או רבה מאוד. אפשר אפוא לומר שמהתשובות על השאלון עולה יחס מסווג למדי לפולנים.

לוח 2: עמדות התלמידים כלפי הפולנים (בסולם של 1-5)

במידה מועטה ומועטה מאוד (1-2)	ניטרלי (3)	במידה רבה ורבה מאוד (4-5)	סטיית תקן	חציון	ממוצע	זרם החינוך	באיזו מידה את/ה מסכים/ה עם המשפטים שלפניך
27%	36%	37%	1.08	3	3.13	ממלכתי-דתי	רוב הפולנים פעלו נגד היהודים ושיתפו פעולה עם הנאצים ברצח יהודים בשואה
44%	35%	20%	1.05	3	2.64	ממלכתי	רוב הפולנים סיכנו עצמם כדי להציל יהודים
77%	20%	3%	0.81	2	1.98	ממלכתי-דתי	רוב הפולנים כיום הם אנטישמים
69%	25%	7%	0.89	2	2.18	ממלכתי	היחס שלך לפולנים כיום הוא אוהד
32%	32%	37%	1.20	3	3.07	ממלכתי-דתי	
56%	28%	16%	1.12	2	2.40	ממלכתי	
46%	50%	4%	0.81	3	2.45	ממלכתי-דתי	
9%	68%	23%	0.70	3	3.18	ממלכתי	

עיון בממצאים המפורטים מלמד שיש הבדל גדול בעמדות התלמידים בין זרמי החינוך השונים. באורח כללי אפשר לומר שתלמידי הזרם הממלכתי רואים את הפולנים באור חיובי בהרבה מזה שרואים אותם תלמידי הזרם הממלכתי-דתני. 37% מתלמידי הזרם הדתי, למשל, מסכימים מאוד שרוב הפולנים כיום הם אנטישמים. בזרם הממלכתי רק 16% חושבים כך. ושוב, בזרם הדתי מסכימים 37% מהתלמידים שרוב הפולנים שיתפו פעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים; בזרם הממלכתי סבורים כך רק 20%. ואחרון-אחרון, רק 4% מתלמידי הזרם הממלכתי-דתני מביעים יחס אוהד לפולנים, לעומת 23% מתלמידי הזרם הממלכתי.

ועם זאת, 40% מהתלמידים מייחסים חשיבות גדולה למפגשים עם נוער פולני בעת המסע (לוח 3). הדבר המעניין הוא שתמיכתם של בני הנוער במפגשים האלה גדולה במידה מובהקת מתמיכתם של בעלי תפקידים (מורים, מדריכים) במפגשים הללו. בעצם התלמידים מייחסים חשיבות דומה לביקור באתרי תיירות ולמפגשים עם נוער פולני. פירוש הדבר הוא שלמרות יחסם המסויג למדי של הצעירים לפולנים, הפתיחות והסקרנות שהם מגלים כלפיהם גדולים למדי. לדבר הזה יש משמעות גדולה לתכנון של המסעות בעתיד. אין ספק שיש בכך פוטנציאל של כוונון המסעות כלפי העתיד ולא רק כלפי העבר.

לוח 3: מידת חשיבות מרכיבי המסע בעיני התלמידים (בסולם של 1-5)

בעלי תפקיד		תלמידים		
במידה רבה ורבה מאוד (5-4)	ממוצע	חשיבות רבה ורבה מאוד (5-4)	ממוצע	
31%	2.97	43%	3.26	ביקור באתרי תיירות בפולין
29%	2.83	40%	3.06	מפגש עם נוער פולני

לוח 4: עמדות התלמידים כלפי חשיבות המפגשים עם נוער פולני (בסולם של 1-5)

זרם החינוך	ממוצע	חציון	סטיית תקן	ייחוס חשיבות רבה ורבה מאוד (5-4)	עמדה ניטרלית (3)	ייחוס חשיבות מועטה ומועטה מאוד (2-1)
ממלכתי-דתני	2.19	2	1.24	16%	22%	63%
ממלכתי	3.23	3	1.26	43%	29%	28%

כשמעמידים את הממצאים האלה מול התשובות שניתנו על השאלות שתכליתן הייתה לברוק את ההיבטים שבהם נוגע המסע בפועל, מתברר שיש פער לא קטן בין הרצוי למצוי. נאמר, למשל, שיותר מ-40% מהתלמידים מייחסים חשיבות רבה או רבה מאוד למפגשים עם בני גילם הפולנים. מנגד, רק 36% מחזיקים בדעה שהמסעות במתכונתם הנוכחית מאפשרים לקיים מפגשים עם נוער פולני, ורק 29% סבורים שהמסעות מאפשרים לפתח קשרים בני קיימא עם הצעירים הפולנים בישראל (לוח 5). לא זו אף זו, כזכור, רק 40% מהתלמידים חושבים שיש לייחס חשיבות רבה או רבה מאוד למפגש עם הנוער הפולני בזמן המסע (לוח 3). בפועל סבורים 36% מהתלמידים שהמסעות אומנם מאפשרים זאת (לוח 5), אבל הפערים בין שני המיגזרים בנקודה זו גבוהים מאוד, הן כאשר מדובר בעמדות התלמידים כלפי המיפגשים (לוח 4) והן כאשר מדובר על מה מאפשר המסע בפועל (לוח 7). אין ספק שיש לתת את הדעת על הפער הזה. באמצעות תכנון נכון אפשר להגיע לתשואות גבוהות בהרבה בתחום זה.

ואחרון-אחרון, מתוך התשובות עולה שרק כ-41% מהתלמידים סבורים שהמסע מאפשר היכרות טובה יותר של פולין כיום (לוח 5). אם פני המסעות הם לא רק לעבר, אלא גם לעתיד, כי אז מתברר שגם בכך יש להשקיע מחשבה נוספת ותכנון נוסף. מעמדה של פולין באיחוד האירופי כיום מצדיק בהחלט יחס רציני יותר של המתכננים לעניין זה. ההחמצה הגדולה ביותר של הפוטנציאל באה לידי ביטוי לא בתשובות לשאלונים, שהצביעו על בסיס קיים לפיתוח מערכת יחסים חיובית, אלא בתקריות מגוננות חוזרות ונשנות של תלמידים ישראלים (בכר, 2007; צוות שופר, 2007; אייכנר וספקטור, 2012) ובדפוסי התנהגות לא ראויים שעליהם מדווח מפעם לפעם באמצעי התקשורת הישראלית. אין צריך לומר שאלה מעכירים את היחסים ולא משפרים אותם!

לוח 5: מה מאפשר המסע לדעת משתתפיו (בסולם של 1-5)

תלמידים		בעלי תפקיד		
במידה רבה או רבה מאד	ממוצע	במידה רבה או רבה מאד	ממוצע	
41%	3.21	37%	3.26	להכיר יותר את פולין של היום לקיים מפגשים עם נוער פולני בפולין לפתח קשרים עם בני נוער פולני לנוער בישראל
36%	2.94	42%	3.17	
29%	2.67	22%	2.62	

אבל בכך לא סגי, כמובן. המסעות נועדו להניע תהליכים, הם משמשים כלי ממלכתי, והשאלה העולה היא באיזו מידה הם משיגים את מטרתם. ככל שמדובר ביחס לפולנים אפשר לברוק את

הדבר באמצעות השוואת הממצאים שהתקבלו בשתי נקודות זמן – לפני המסע ומיד לאחריו. השאלונים הועברו בין הנדגמים הן לפני יציאתם והן זמן קצר לאחר שובם ארצה, והם מצביעים על שני לקחים: הלקח האחד הוא שלמפגש הבלתי אמצעי עם פולין ועם הפולנים יש השפעה חיובית מובהקת, אם כי לא דרמטית, על תלמידי בתי הספר הממלכתיים. הלקח השני הוא שההשפעה על בתי הספר הממלכתיים-דתיים היא זניחה, וספק אם אפשר לייחס לה משמעות סטטיסטית (לוח 6).

לוח 6: יחסם של התלמידים שיצאו למסע כלפי הפולנים על פי זרם החינוך (באחוזים)

יחס שלילי	יחס ניטרלי	יחס חיובי	סטיית תקן	חציון	ממוצע	זרם החינוך	יחסך לפולנים... כיום הוא...
44%	56%	0%	0.72	3	2.44	ממלכת-ידתי לפני המסע	
46%	50%	4%	0.81	3	2.45	ממלכת-ידתי אחרי המסע	
11%	75%	14%	0.63	3	3.04	ממלכתי לפני המסע	
9%	68%	23%	0.70	3	3.18	ממלכתי אחרי המסע	

כפי שאפשר לראות על נקלה מתוך לוח 6, קבוצת השכיחות בקרב התלמידים, הן לפני המסע והן אחרי, היא במחנה בעלי היחס הניטרלי לפולין. כשלושה רבעים מהתלמידים החילונים וכמחצית מהתלמידים הדתיים נמנים עם קבוצה זו לפני צאתם למסע. מצב זה – קרי הדומיננטיות של מחנה הניטרליים – נותר בעינו גם לאחר המסע. בקרב הדתיים אין שינוי של ממש בגודלו של מחנה הניטרליים; בקרב החילונים הוא הצטמצם בכ-7%. הלוח מצביע על עוד שני מאפיינים מעניינים של משתתפי המסע: מאפיין אחד הוא ממדיה המצומצמים מאוד של קבוצת המגלים יחס חיובי לפולין. המאפיין השני הוא הדיפרנציאציה הדרמטית בין התלמידים החילונים לתלמידים הדתיים המגלים יחס שלילי לפולין. אחד הממצאים הבולטים ביותר שעלו מהמחקר הוא העוינות הגדולה השוררת בקרב תלמידי זרם החינוך הדתי כלפי הפולנים. בה בשעה שבקרב תלמידי המגזר הדתי עוינות זו היא נחלתם של כמחצית התלמידים, הנה במגזר הממלכתי נמנים עם קבוצת עויני פולין כ-10% בלבד. בהקשר זה אפשר לדבר על שני ציבורי תלמידים שונים מאוד זה מזה – הציבור החילוני והציבור הדתי.

רישומי המעניין של המסע – אם תרצו, האינדיקטור המעיד על יעילותו בהשגת המטרות שהוצבו לפניו – הוא התנודות שחלו בגודלן היחסי של שתי קבוצות הקצה: קבוצת המגלים יחס חיובי כלפי הפולנים וקבוצת המגלים יחס שלילי כלפיהם. כמשתקף מלוח 6, יש הבדל

גדול בין התלמידים החילונים לתלמידים הדתיים בתחום זה. בקבוצת החילונים הצטמצם מחנה הניטרים כלפי פולין ב-7%. לפני המסע הוא הקיף 76% מהתלמידים, ולאחריו רק 68%. מנגד, קבוצת המגלים יחס חיובי כלפי הפולנים גדלה מ-14% לפי הלוח לפני המסע, ל-23% לאחריו. זה גידול ניכר ביותר. אף שבקרב התלמידים החילונים עדיין מוסיף הרוב הגדול (68%) להיות ניטרי כלפי הפולנים, נראה שהמסע תרם תרומה ניכרת לתמורה בכיוון חיובי.

מה שאין כן בקרב תלמידי הזרם הממלכתי-דתי. הנתון המשמעותי ביותר כאן הוא **שלא חל למעשה שינוי בגודלה של הקבוצה המגלה יחס עוין כלפי הפולנים** (יש לכאורה אפילו גידול של 2% בעיונות הפולנים, אבל גידול זה אינו בעל משמעות סטטיסטית). הן לפני המסע והן אחריו היקפה מתקרב למחצית התלמידים. המסע לא חולל כאן שינוי! גם התמורות בשתי קבוצות היחס האחרות הן בשוליים, ואין לייחס להן משמעות סטטיסטית כלשהי. המסקנה העולה מממצאים אלה היא שאף כי היחס לפולין ולפולנים מופיע ברשימת היעדים שהציב משרד החינוך למסעות, המגזר הממלכתי-דתי משקיע את מאמציו ביעדים אחרים. לקח זה עולה שוב מניתוח מגזרי של השאלה, מה מאפשר המסע לפולין להשיג בכל אחד משני הזרמים – הממלכתי והממלכתי-דתי – לדעת התלמידים שהשתתפו במסע. כפי שאפשר לראות על נקלה (לוח 7), ההבדלים ברורים מאוד.

לוח 7: מה מאפשר המסע לדעת תלמידי כל זרם חינוך (סולם של 1-5)

להכיר את פולין של היום	זרם החינוך	ממוצע	חציון	סטיית תקן	במידה רבה ורבה מאוד (5-4)	ניטרי (3)	במידה מועטה ומועטה מאוד (2-1)
	ממלכתי-דתי	2.59	2	1.23	21%	29%	50%
	ממלכתי	3.19	3	1.20	39%	32%	29%
להכיר את דרכי ההתמודדות של העם הפולני כיום עם זכר השואה	ממלכתי-דתי	2.88	3	1.26	35%	25%	40%
	ממלכתי	3.45	3	1.15	50%	29%	21%
לקיים מפגשים עם נוער פולני בפולין	ממלכתי-דתי	1.97	2	1.17	12%	17%	71%
	ממלכתי	3.13	3	1.32	40%	27%	32%
לפתח קשרים בין נוער פולני ונוער בישראל	ממלכתי-דתי	1.74	1	1.09	8%	14%	78%
	ממלכתי	2.85	3	1.36	32%	26%	41%

אפילו רפרוף כלאחר יד בנתוני לוח 7 מצביע על הברלים גדולים מאוד בתחושות הבטן של תלמידי שני הזרמים. ככל שמדובר במכוונות המסע כלפי העתיד, תחושת השגת היעד גדולה בקרב תלמידי הזרם הממלכתי במידה ניכרת מזו שבזרם הדתי. 32% מתלמידי הזרם הממלכתי סבורים, למשל, שהמסע הצליח במידה רבה או רבה מאוד בפיתוח קשרים עם הנוער הפולני בישראל. רק 8% מתלמידי הזרם הדתי סבורים כך. ושוב, 40% מתלמידי הזרם הממלכתי סבורים שהמסע הצליח מאוד בפיתוח קשרים עם הנוער הפולני בפולין; רק 12% מתלמידי הזרם הדתי חושבים כך. הוא הדין כשמדובר בניסיון לוודע את התלמידים לפולין של ימינו – 39% מתלמידי הזרם הממלכתי סבורים שהמסע הצליח בכך מאוד. רק 21% מתלמידי הזרם הדתי סבורים כך. ההבדל הזה בין שני הזרמים בולט לעין גם כאשר פונים אל העבר. 50% מתלמידי הזרם הממלכתי סבורים שהמסע מאפשר להכיר את דרכי ההתמודדות של העם הפולני עם זכר השואה; רק 35% מתלמידי הזרם הדתי חושבים כך. מנגד, 40% מתלמידי הזרם הדתי סבורים שהמסע תורם רק מעט לנושא זה; בזרם הממלכתי מחזיקים בדעה זו 21% בלבד. מכאן אפשר בעצם להסיק שתי מסקנות: ניהול נכון של המסעות מבחינת הכוונות, התכנים והביצוע בשטח, אבל גם העמדה המוסדית הא־פריורית, משפיעים שניהם על עמדות התלמידים כלפי פולין והפולנים בתום המסע. מראש אפשר להניח שעמדות החילונים כלפי פולין והפולנים חיוביות בהרבה משל הדתיים בשל הגישה האתנוצנטרית שבלטה בתשובות המיגור הממלכתי־דתי יותר מאשר בתשובות המיגור הממלכתי בפרקים שונים של השאלון, שלא נדונו במאמר זה. הנחה זו מתחזקת לנוכח העובדה שמלכתחילה ציינו 39% מהתלמידים החילונים שאחת ממטרות המסע שלהם לפולין היא סקרנותם להכיר את פולין של ימינו. רק 21% מתלמידי המוסדות הממלכתיים־דתיים הצהירו על מטרה דומה, ובהקשר זה כדאי לציין שגם המגדר קשור בעמדות כלפי פולין. מתברר שסקרנותן של הבנות כלפי פולין גדולה במידה מובהקת מזו של הבנים: 40% מהבנות הצהירו טרם צאתן לפולין על סקרנותן להכיר את פולין של היום, לעומת 30% מהבנים.

כך או אחרת, כאשר מדובר בפלחי אוכלוסייה לא קטנים, הנמצאים על סף כניסתם לבגרות ותוך כדי גיבוש תפיסת עולמם, יש לתת את הדעת הן על ניסוח סדר היום של המסע, שנעשה שיגרה לקבוצת הגיל המדוברת, והן על מימושו בדרך הולמת. ניסוח ראשי פרקים לסדר יום כזה שאינם אלא מצוות אנשים מלומדה יש בו כדי להחטיא המטרה. ניסיון להכניס תחת אותה מטרייה של סדר יום מגזרי אוכלוסייה שונים, שתפיסת העולם הבסיסית שלהם שונה מאוד, נועד מראש לכישלון.

דין וסיכום

צעירים ישראלים נשלחים למחוזותיה של פולין במסגרות שונות. הם זוכים למבט מקרוב על ההיסטוריה של העם היהודי, על עושרה של תרבות שנחרבה ועל חייתיות האויב הנאצי. במחקר הנוכחי ביקשנו לבחון כיצד משפיע הביקור בפולין על תפיסת הצעירים את פולין הארץ ואזרחיה. מן הממצאים עולה כי הפולנים אינם טועים כאשר הם טוענים כי הישראלים נוטרים להם טינה על מאורעות העבר. נראה כי כשמתייחסים לכלל המשלחות כמקשה אחת, היחס כלפי הפולנים, לפחות בקרב רוב המדגם, הוא שלילי.

השוואה בין עמדות הצעירים לפני המסע ואחריו מלמדת כי לא חלים שינויים ניכרים. השינוי היחיד שהצלחנו לאתר הוא עלייה ביחס לחשיבות של ביקור באתרים פולניים, לאחר שובם מן המסע, אבל אין בכך כדי ללמד על שינוי של ממש בעמדה כלפי פולין, שכן הדבר יכול להעיד על רצון המשתתפים להוסיף אלמנטים "תיירותיים" שאין להם בהכרח קשר עם רצון להתקרב לאומה או לתרבות הפולנית.

היעדר השינוי בעמדות בולט מאוד בקרב תלמידי בית הספר, שכן מודל המסע שלהם הוא לכאורה הארוך (כשבוע), המתוכנן והמושקע ביותר בין כל המסעות לפולין. למשרד החינוך יש ציפיות רבות ממסע התלמידים.⁶ עם זאת, הממצאים מלמדים שלמרות הציפיות האלו התלמידים אינם מביעים מלכתחילה עניין עמוק ללמוד על הפולנים ועל ארצם. ולא זו בלבד אלא ששליש מתוכם מוסיפים לראות בפולנים מי ששיתפו פעולה עם הנאצים; כמעט רבע חושבים כי רוב הפולנים של ימינו הם אנטישמיים.

ממצאים אלה מלמדים כי בניגוד למטרות הרשמיות של משרד החינוך (ראו חוזר מנכ"ל 1994), המסעות אינם מצליחים לקרב בין שני העמים. הם אינם מצליחים ליצור איזון של חוויית המסע והפוגה נפשית לתלמידים, לא מעמיקים את החוויה הלימודית-חינוכית מתוך התבוננות בפולין בהווה, ולא מעוררים עניין מיוחד בקרב הישראלים בתרבות ובמדינה שהם מבקרים בה. לא נפריז אם נאמר כי בעיני חלק גדול של הישראלים, פולין אינה אלא בית קברות – זכר למה שהיה ואיננו.

ממצאים אלה אינם מפתיעים אם בוחנים בקפידה את מבנה תוכנית המסע: מדובר בשמונה ימים שלמים שבהם נוסעים בני הנוער במחוזותיה של פולין – במחוזות העבר שלה, בפולין ההיסטורית. הצעירים מבקרים במחנות מוות, בבורות מוות, בבתי קברות, בבתי כנסת ריקים, בשרידים של עיירות יהודיות, בגטו ורשה ובכמה אתרי תיירות. בכל שמונת ימי המסע כמעט אין בני הנוער זוכים להתבונן בפולין המודרנית. אם מוסיפים על תכני המסע גם את האופי

6. הוכחה לכך אפשר למצוא בכספים שמקצה משרד החינוך לנושא. רק בשנת 2010 הוקצו 50 מיליון שקל לסייע לתלמידים נזקקים לצאת למסע.

הנוקשה והקבוע מראש של הזמן והמרחב במסע (Feldman, 1998), את הדגש הכבד על נוהלי הבטיחות, את לוח הזמנים הנוקשה, את הנוכחות המופגנת של סמלים ישראלים (גרוס, 2000), כי אז מתקבלת מראש חוויה סגורה, בועה שאינה מאפשרת לחוות את פולין שלאחר המלחמה. למשתתפים במשלחות אין כמעט הזדמנות למפגש אקראי עם אזרחים פולנים או עם פולין האחרת, פולין שאינה נודפת ריח מוות. אם מתקיימים מפגשים עם פולנים, הם נתפסים כרדודים. גם הביקורים היחידים באתרי תיירות משמשים כ"מסיחי דעת", אתנחתא קומית מחוויית המוות האינטנסיבית.

המסע של המשלחות לפולין מבודד הלכה למעשה, חברתית ותרבותית, מן הסביבה הפולנית (Ofer, 2003). היעדר אינטראקציה עם פולין האחרת הופך את החוויה לאמצעי ליצירת דיכוטומיה המציבה את היהודים אל מול הפולנים, המזוהים במקרים רבים עם זוועות השואה. הישראלים מרגישים שהפולנים הם האחראים לשואה היהודית ואף תולים בהם את האשמה. המסע אמנם מאפשר "לחוש" את זיכרון השואה ומעביר אותו ממושג מופשט המוכר לתלמיד מתוך ספרי הלימוד למהו מוחשי בהרבה בעקבות המפגש הבלתי אמצעי עם האתרים שבהם התחוללה הזוועה, אבל "הפולנים" ו"פולין" נשארים זרים ומנוכרים, והם נתפסים כמבצעי השואה הנאצית. נראה אפוא כי אופיים של המסעות מאשש במידה רבה את עמדותיהם המוקדמות של בני הנוער על פולין כמדינה עוינת (קרן, 1998; גרוס, 2000).

אחד הניסיונות המאוחרים להתמודד עם בידוד זה הוא התוכנית "מפגשים" – תוכנית שהגה משרד החינוך המפגישה כל שנה עשרות בתי ספר ואלפי בני נוער משני העמים. מאז תחילת התוכנית התקיימו במסגרתה תשעה סמינרים משותפים למחנכים ישראלים ופולנים לשם הכנת מפגשי הנוער בפולין, ונערכו בפולין 90 מפגשי נוער "מורחבים", שהשתתפו בהם 160 בתי ספר ישראלים ופולניים. בסך הכול הקיפה התוכנית עד סוף שנת 2010 כ-13,000 תלמידים מישראל ומפולין – שיעור קטן מכ-300,000 התלמידים הישראלים שיצאו עד כה במסעות לפולין (ראמ"ה, 2011).

כל הדברים הללו אמורים בחזקת קל וחומר לזרם הממלכתי-דתי. בזרם הממלכתי הגישה כלפי פולין "פתוחה" יותר מראש; יש גם מוסדות המתכוונים באמת להרחיב את דעתם של התלמידים בכל הנוגע לפולין בת ימינו, להעמידם על ההבדל בין אדם לאדם, ועל הסיכון הגדול שקיבלו על עצמם לא מעט פולנים בניסיון להושיט עזרה לנרדפים. מנגד, המפגש הבלתי אמצעי של תלמידי המגזר הדתי עם פולין אינו משנה את התמונה הסטראוטיפית שאֵתה יצאו למסע.

למיטב ידיעתנו, ומתוך ראיונות שערכנו עם בעלי תפקידים, גם המפגשים הנערכים במסגרת פרויקט "מפגשים" אין בהם כדי לשנות את התמונה מיסודה. הם אינם יעילים במיוחד, שכן הם כוללים מעט מאוד הכנה, מה שהופך אותם למעשה לנבוכים וריקים מתוכן. בני הנוער עצמם

מדווחים על ירידה בחשיבות המפגשים עם פולנים לאחר שהתנסו בהם (שם). לאור כל זאת, נראה כי כדי ליצור התקרבות יש צורך לחולל שינוי של ממש בלימודי הצד הפולני בשואה במערכת החינוך בישראל. תחילה יש לכלול את הסיפור הפולני בספרי הלימוד, היינו ללמד את הצעירים את הרקע של המקום שהם מגיעים אליו. האמת ההיסטורית, אנו מאמינים, יש בה כדי לקרב בין שני העמים. זאת ועוד, יש צורך ליצור תוכנית מפגשים מובנית, שכוללת הכנה משמעותית לפני המפגש ועיבוד של התכנים לאחריו. נראה שהעובדה שסוגיית יחסי ישראלים-פולנים לא טופלה במהלך פרויקט המשלחות מאז תחילתו מעידה על הקושי של שני הצדדים לגעת בפצע הפתוח הזה. עם זאת, הרנסנס של התרבות היהודית בפולין (הורביץ, 2011) מעיד שהיום יותר מתמיד הפולנים מושיטים את ידם לישראלים ומוכנים להתמודד עם ההיסטוריה יותר מבעבר. כישראלים המבקשים גם הם לקדם ערכים אוניברסליים, מפגש משמעותי עם פולנים עשוי לפתוח שער לעבר קבלה והכנה של האחר. קבלה שכזו עשויה לצמוח רק מתוך שיח הדדי והתקרבות פיזית בין העמים.

מקורות

- אורון, י' (2003). **מכאוב הדעת: סוגיות בהוראת השואה והג'נוסייד**, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- אייכנר, א' וספקטור, ד' (2012). מכוערים לתפארת: ככה אנחנו נראים בעולם, ynet, **תיירות**, 3.1.12.
- אלקסיון, נ' (1999). ההיסטוריוגרפיה הפולנית ושואת היהודים, **בשביל הזיכרון**, 34: 34-42.
- ככר, א' (2007). פולין האחרת. **מעריב NRG**, 13.6.07.
- בלטמן, ד' (2001). חשבון הנפש הפולני והמבט היהודי, **בשביל הזיכרון**, 43: 12-16.
- בן-אריה, כ' (1987). **ספטמבר 1939**, תל אביב: לביא.
- גבע, ש' (2010). **אל האחות הלא ידועה: גיבורות השואה בחברה הישראלית**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- גרוס, ת' (2000). השפעת תהליך המסע לפולין במסגרת משרד החינוך על עיבוד השואה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- גרוסמן, ח' (2005). מצעד החיים. **קשר עין**, 147: 12-14.
- גרץ, נ' (1995). **שבויה בחלומה**, תל אביב: עם עובד, אופקים.
- דוידוביץ, נ' וקנדל, י' (2006). מסעות משותפים של ישראלים וגרמנים: מעבר לטלטלה חווייתית-רגשית, **כיוונים חדשים**, 14: 152-164.
- דון-יחיא, א' (2000). ממלכתיות, שואה ו"מסרים חתרניים", **אלפיים**, 20: 81-106.
- דון-יחיא, א', ליבמן, י' (1984). הדילמה של תרבות במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות בדת האזרחית בישראל. **מגמות**, כ"ח, 4: 461-485.
- דר, י' (2004). תיקון שלילת הגלות: מחנכים וסופרי ילדים בארץ ישראל מתפייסים עם הגולה בתקופת השואה, **דפים לחקר השואה**, יח: 55-76.
- הורביץ, ג' (2011). פולין האחרת, **ישראל היום**, 27.11.11, נדלה ב-24 ביוני 2012 מאתר: http://www.israelhayom.co.il/site/newsletter_article.php?id=12117

זבילביץ, נ' (1963). **חרות - עמוד אחורי - 25/03/1963. אתר: משרד החינוך עיבוד תכנית לימודים על השואה והגבורה.**

http://www.ranaz.co.il/articles/article1711_19630325.asp

חוזר המנכ"ל (1988). **קריטריונים והנחיות לאישור משלחות נוער**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

חוזר המנכ"ל (1991). **משלחות נוער לפולין**. חוזר המנכ"ל. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

חוזר המנכ"ל (1994). **משלחות הנוער לפולין**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

חוזר המנכ"ל (1999). **חוזר מנכ"ל נ"ט (א/10) אודות מסעות בני הנוער לפולין**. יוני, 91. ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

חוזר המנכ"ל (2005). **משלחות נוער לפולין – "את אחי אנוכי מבקש"**. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.

חוזר המנכ"ל (2009). **חוזר המנכ"ל תשס"ט/3(א)**, 2 בנובמבר. ירושלים: משרד החינוך.

יבלונקה, ח' (1998). ניצולי השואה בישראל – סיכומים ראשונים. **בשביל הזיכרון**, 27: 4-9. ירושלים: יד ושם, בית הספר המרכזי להוראת השואה.

יד ושם (2012). **פולין**. מרכז המידע אודות השואה, יד ושם, בית הספר המרכזי להוראת השואה. נדלה ב-24 ביוני 2012 מאתר: http://www1.yadvashem.org/odot_pdf/Microsoft%20Word%20-%20205328.pdf

כהן, ב' (2007). הועידה העולמית לחקר השואה והגבורה של תקופתנו, ירושלים 1947: התמודדות ראשונית של היישוב עם חקר השואה והנצחתה, **קתדרה**, 125: 99-118.

לב, מ' (1998). השפעת מסע בני נוער לפולין על עמדותיהם כלפי השואה בתחום הקוגניטיבי ובתחום הרגשי, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.

סואן, ד' ודוידוביץ, נ' (2011). "לעולם תזכור!": המסעות לגיא ההריגה בפולין – שלוש מסגרות, שלושה לקחים בישראל, בתוך נ' דוידוביץ וד' סואן (עורכים): **זכרון השואה: סוגיות ואתגרים**, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל, עמ' 193-206.

פלדמן, ג' (1995). עלייה לרגל לאתרי ההשמדה בפולין. **בשביל הזיכרון**, 7, 8-11.

צוות שופר (2007). פולין: תלמידים ישראלים משתוללים, 30.5.07, נדלה ב-5 בנובמבר 2012 מאתר: <http://live.shofar-tv.com/articles/3429>

צור, א' (1995). **מלחמת העולם השנייה: המלחמה ששינתה את פני העולם**, ירושלים: משרד החינוך, התרבות והספורט.

קנוך, ה' (2008). החיפוש אחר אותנטיות: זיכרון, רגשות ועדויות בגרמניה של היום. **טבור**, 1: 10-23.

קרן, נ' (1998). **מחנה המשפחות באושוויץ-בירקנאו**, ירושלים: יד ושם, מרכז המידע אודות השואה.

ראמ"ה (הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך) (2011). **הערכת מסעות בני נוער לפולין בשנת 2009: השפעות קוגניטיביות, ערכיות ורגשיות**, ירושלים: משרד החינוך, ראמ"ה, נדלה ב-3 בינואר 2013 מהאתר: http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/EDFB2F83-BA42-4706-A7D7-95638E02BB76/139930/Polin_takzir_sikum_f.pdf

רומי, ש' ולב מ' (2003). ידע, רגשות ועמדות של בני נוער ישראלים כלפי השואה, **מגמות**, 42: 219-239.

רומי, ש' ולב מ' (2003). השפעת מסע בני נוער לפולין על עמדותיהם כלפי השואה בתחום הקוגניטיבי והרגשי, מחקר מעקב, מכון מופ"ת ומכללת בית ברל.

שגב, ת' (1992). **המיליון השביעי: הישראלים והשואה**, ירושלים: כתר.

שטאובר, ר. (2000) הלקח לדור: שואה וגבורה במחשבה הציבורית בארץ לשנות החמישים. יד בן צבי: אוניברסיטת בן גוריון.
שטנגל, י"א (1985). **מלחמת העולם השנייה: מלחמת השמדה**, תל אביב: ביתן.
שכטר, ח' (2002). השפעת מסע בני נוער לפולין על האמפתיה לסבלם של ערביי ישראל, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.
שפירא, א' (2003). לאן הלכה "שלילת הגלות", **אלפיים**, 25: 9-54.

- Feldman J. (1998). Bearbeitungsformen Der Nachkommen und Ihre Länderspezifischen Kontexte: Israel, in die Gegenwart der Geschichte des Holocaust; Intergenerationelle Tradierung und Kommunikation der Nachkommen, pp. 233-242.
- United States Holocaust Memorial Museum (1998). Poles: Victims of the Nazi Era, U.S., Washington: United States Holocaust Memorial Museum.
- Lazar, A., Chaitin, J., Gross, T. & Bar-On, D. (2004). Jewish-Israeli Teenagers, National Identity, and the Lessons of the Holocaust. *Holocaust and Genocide Studies*, 18, pp. 188-201.
- Lehrer, E. (2010). Can There Be a Conciliatory Heritage? *International Journal of Heritage Studies*, 16, pp. 269-288.
- Liebman, C. S. & Don-Yehiya, E. (1983). *Civil Religion in Israel*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Michnic-Coren, J. (1999). The Troubling Past: the Polish Collective Memory of the Holocaust, *European Bibliography of Slavic and East European Studies*, 29(1-2), pp. 75-84.
- Ofer, D. (2003). History, Memory and Identity Perceptions of the Holocaust in Israel, In U. Rebhun & C. I. Waxman (eds.), *Jews in Israel*, London: University Press of New England.
- Resnik, J. (2003). Sites of Memory of the Holocaust: Shaping National Memory of the Education System in Israel. *Nations and Nationalism*, 9, pp. 297-317.
- Steinlauf, M. C. (1997). *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*, New York: Syracuse University Press.
- Wróbel, P. (1997). Double Memory: Poles and Jews after the Holocaust, *East European Politics and Societies*, 11, pp. 560-574.
- Zerubavel, Y. (2002). The "Mythological Sabra" and Jewish Past: Trauma, Memory and Contested Identities. *Israel Studies*, 7, pp. 115-144.
- Zimmerman, J. (2003). Contested Memories: *Poles and Jews During the Holocaust and its Aftermath*. New Jersey: Rutgers University Press.

soen@macam.ac.il